

ВИТОКИ ТА ПОШИРЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ЄРЕСЕЙ У ЄВРОПІ

А.М.ТОЛКАЧ (Чернігів, Україна)

Ключові слова: єресь, середньовічна єресь, єретик, церква, богомільство, катарство, вальденси

Постановка проблеми. Середні віки займають самим великий у хронологічному вимірі проміжок часу – V - XV ст. Характерною особливістю цього історичного періоду було панування релігійної ідеології. Все життя середньовічного суспільства було просякнуте релігією, і політична боротьба нерідко набувала форм релігійного протистояння.

У суспільстві широкого розмаху набуває невдоволення існуючими порядками, особливо пануванням католицької церкви, все це отримало своє ідеологічне вираження у різних релігійних вченнях, ворожих догматам феодальної католицької церкви - в так званих єресях.

Мета статті полягає у тому, щоб прослідкувати історію виникнення і поширення середньовічних єресей, визначити їх роль у релігійно-культурному русі Європи в період середньовіччя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові розвідки щодо появи та поширення середньовічних єресей в Європі належать таким зарубіжним та вітчизняним науковцям, як Д. Ангелов, С. Булгаков, В. Левицкий, А. Лебедев, В. Любащенко, А. Кормич, Є.Орач та ін.

Виклад основного матеріалу. Єрессю у середні століття у Європі називалося релігійне вчення, що не визнавалося офіційним. Воно проповідувало основні ідеї - догмати християнства, але розуміло і тлумачило навчання інакше, ніж пануюча церква.

Єресі - ідейний протест проти перетворення християнства в ідеологію станового ладу. Вони виглядають як свого роду демократичні вчення того часу, що відхилилися від офіційної доктрини. Церква в очах єретиків робила все неправильно. Слово «heuresis» грецьке, означає відбір вчення. У середні

віки єресі - це теологічна юриспруденція, яка переглядала феодальну державу і право¹.

У словнику української мови поняття «єресь» визначається як релігійне вчення, що заперечує догми та організаційні форми панівної церкви².

Церковні діячі мали своє розуміння єресі. Німецького богослова А. Неандер вважав: «Якщо у ході історичного розвитку сила духа Христового не панує над людською істотою, а навпаки, людська істота отримує пануючий вплив, то виникає взаємно виключаюча себе односторонність, яка нехтує тією чи іншою стороною божественної істини»³. У цій односторонності, на думку німецького богослова А. Неандера і заключається суть єресі.

Отже, єресь – в сучасному значенні – це навмисне спотворення християнської догматики.

А.І. Кормич класифікує єресі на три категорії:

1 - чисто богословські, які не стосувалися суспільно-політичних проблем;

2 - небезпечні єресі для церкви, які волаючи до текстів Нового завіту, обвинувачували духовенство у відступі від апостольських правил, у користолюбстві, дармоїдстві, гордині, зарозумілості і зневазі до заповідей Христа;

3- єресі антифеодального характеру, які засуджували не тільки церкву, а й кріпосництво, дворянські привілеї і право⁴.

За формальною ознакою єресь є рухом релігійним і належить до історії церкви. Але за сутністю вона (єресь) являє собою протест не тільки проти панівної церкви, а й проти всього феодального ладу. Це пояснювалося тим, як уже було відзначено, що церква в той час була найвищим узагальненням і

---

¹ Кормич А. І. Історія вчень про державу і право: Навч. посібник/ А.І. Кормич – 3-тє вид., перероб. та доповн. – К.: Алерта, 2012. – с. 39.

² Словник української мови: в 11 томах. — Том 2. - 1971. - с. 498.

³ Лебедев А.П. Церковная историография в главных ее представителях с IV-го века до XX-го. Изд.2-е, пересмотренное. / А.П. Лебедев– Москва. Алетейя, 2000. – с. 359.

⁴ Кормич А. І. Історія вчень про державу і право: Навч. посібник/ А.І. Кормич – 3-тє вид., перероб. та доповн. – К.: Алерта, 2012. – с. 39.

найвищою санкцією феодального ладу. За цих умов загальні нападки на церкву були одночасно нападками й на феодальну державу⁵.

Поширення еретичних рухів у Західній Європі припало на початок XI ст. Це було зумовлено, з одного боку, встановленням зв'язків зі Сходом, звідки до Європи проникали ворожі католицизмові вчення (в 1054 р. християнська церква переділилася на східну православну і західну католицьку). З іншого боку, поширення еретичних рухів у Західній Європі зумовлювалось ослабленням католицької церкви через запеклу боротьбу між нею та світською владою.

Але основною передумовою виникнення еретичних рухів став розвиток у Західній Європі антифеодальних елементів, тісно пов'язаних із розвитком міст, торгівлі, появою міського плебсу, міських соціальних низів і зростанням їхньої участі в громадянському й політичному житті.

Найбільше поширились еретичні рухи в країнах і містах з найбільш розвиненою економікою та культурою. Міста в цих країнах стали вогнищами ересей, впливаючи на навколишнє сільське населення.

Наприкінці V- в середині VI ст. ересі у Західній Європі ще не мали масової бази. Але в XI-XII ст. відбувається різке піднесення еретичних вчень і рухів. Це стосується передусім Північної Італії, Південної Франції, Німеччини. Першими еретиками Європи, які мали європейський резонанс і поклали початок широкому суспільно-політичному рухові, були болгарські богомоли (Болгарія X-XIII ст.).

У 2017 р. відзначалося 1090-річчя богомольству, яке було яскравим явищем духовного життя середньовічної Болгарії.

Виникає питання, чому саме у Болгарії розпочався такий масовий еретичний рух? У 864 р. Болгарія вводить християнство. Це збіглося зі створенням слов'янської писемності, поширенням релігійних книг і періодом бурхливого розвитку феодальних відносин. Руйнування общинно-патріархального ладу, захоплення селянських земель царем, царськими

---

⁵ Орач С.М. Історія політичних і правових вчень Навчальний посібник / С.М. Орач - К.: Атіка, 2005. - с. 113.

слугами, церквою, убогість, безправ'я селян породили масові сумніви в тому, що все це відбувається з волі Бога, доброго і справедливого. Ці сумніви знайшли підтвердження в Новому завіті, де протиставлялися один одному Бог і світ, дух і плоть, добро і зло, диявол і багатство⁶.

На противагу феодальній церкві богомоли створили на принципах раннього християнства свою організацію. їхнє вчення поширилося в X-XI ст. ст. на Візантію, Сербію, Боснію, Київську Русь. «Добрі люди» - так називали еретиків прості люди, добралися практично до всіх міст Європи. З Біблією в руках вони критикували католицьку церкву.

На сьогоднішній день існують протилежні наукові точки зору на виникнення болгарських богомолів. В історичному аспекті богомільство розглядається, як споріднений з маніхейством і павликіянством антицерковний рух, що у X–XV ст. охопив майже всю Південну Європу. У богословському сенсі це явище трактовано як християнська⁷ чи антихристиянська⁸ ересь, що відтворила релігійно-міфологічну систему дуалістичного гностицизму і деяких герметичних учень давнього Сходу⁹. Чимало дослідників пов'язують виникнення богомільства з церковною кризою у Східній та Західній Європі, вважаючи його антиклерикальним і навіть передреформаційним рухом. Надалі поширеним залишається погляд на богомільство як на прояв антифеодальної і національної (через панування Священної римської імперії німецької нації) боротьби та духовної (внаслідок культурного універсалізму Візантії на сході та Риму – на заході) опозиції¹⁰.

---

⁶ Кормич А. І. Історія вчень про державу і право: Навч. посібник/ А.І. Кормич – 3-тє вид., перероб. та доповн. – К.: Алерта, 2012. – с. 40.

⁷ Филипов Н. Богомилство (произход и същност). София, 1946. – с. 35.

⁸ Левицкий В. Богомилство – болгарская ересь X-XIV вв. // Христианские чтения. С.-Петербургская духовная академия. 1870. - № 1. - с. 29.

⁹ Благоев Н. П. Правни и социални възгледи на богомилите. Из съчинението «Богомили». - София, 1912. – с. 36

¹⁰ Любащенко В. Богомільство у Київській митрополії: гіпотези і коментарі / В. Любащенко // Проблеми слов'янознавства. - Львів, 2013. - Вип. 62. - с. 24.

Засновником цієї єреси був священник Богомил, який сприйняв маніхейську єресь і розповсюдив її на болгарській землі¹¹. Згідно концепції богомилів, світом правлять добро й зло, персоніфіковані відповідно в образі Бога і сатани. Останній, за цим вченням, створив матеріальний світ та людей зокрема. Виходячи із цих дуалістичних поглядів, богомили заперечували все земне, матеріальне («...глаголють, яко несть Бог сотворил небесе, ни земля, ни всех сил видимых»)¹².

Ці два начала уособлювались ним у Бозі та дияволі. Доброму Богові Христу протистоїть злий диявол, якому теж належать усі царства світу. Богомили твердили, що ніхто не може одночасно служити цим двом началам. Не можна служити і Богові, і момоні (багатству). З цього випливає, що диявол - це багатство.

Богомили вказували шлях подолання зла. Людина може врятуватися, але їй необхідно вдатися до найсуворішого аскетизму, відмовитися від споживання м'яса, шлюбних відносин, занять звичайною фізичною працею. Бідність проголошувалася богомилами вищою добродійністю і необхідною умовою становлення праведної людини. Ось чому вони виступали проти багатства, феодальних порядків, називаючи їх диявольськими.

Богомили засуджували православне духовенство за негідний християнської віри спосіб життя, гонитву за земними благами, не веліли рабам працювати на своїх панів. Вони виступали проти обрядів і у практичному житті, були строгими аскетами. З таїнств вони визнавали тільки хрещення, яке не пов'язували з водою, а через покладання рук і євангелії Іоанна на тіло людини, яка приймала хрещення¹³.

---

¹¹ Ангелов Д. Богомилство // Кирило-Методиевска енциклопедия. Т.1. А-З. София, 1985. С. 212.

¹² Козьма Пресвитер. Беседа на богомилов // Памятники древнерусской духовной письменности // Православный собеседник. – Казань, 1864. – Ч. 2. – с. 232.

¹³ Булгаков С.В. Православие. Расколы. Ереси. Секты. Противные христианству и православию учения. Западные христианские вероисповедания. Соборы Западной Церкви. – Москва. - Издательство «Современник». - 1994. – с. 17.

Не зовсім послідовною була позиція богомилів щодо держави, яку уособлював цар. Спершу вони були відкритими противниками царя і його чиновників. І зовсім по-іншому вони почали ставитися до своїх князів після того, як в XI ст. Болгарія опинилася під візантійським пануванням. Місцеві правителі минулого (тобто X ст.) зображалися богомилами майже святими, а плоди їхнього управління - земним раєм. Вчені підкреслюють соціальний характер богомільства, опір феодальному гніту: «хулять багатих, вчать не підкорятися панам»¹⁴.

У цілому, богомили у своїх політичних вимогах не заходили далі стихійної боротьби і засудження конкретного правителя чи форми правління, а весь комплекс політико-правового оновлення зводився до загальнодемократичної вимоги знищення несправедливості, яка була в суспільстві, через морального вдосконалення, відмову від гонитви за земними благами, усупільнення майна в рамках релігійної громади¹⁵.

Найбільш поширеною формою єресі у Західній Європі XI - XIII ст. було катарство. Катари були відомі у різних країнах під різними назвами. У Франції - альбігойці (від м. Альбі, центру їхнього руху), в Ломбардії - гуміліати, в Німеччині - катари. Центром руху катарів була Тулуза, згодом він охопив увесь південь Франції. Катари прийняли з маніхейства ідею щодо подвійної природи Бога - Бога доброго і Бога злого.

Вони вважали, що матерії притаманне зло, а тому весь навколишній світ визнавали світом зла і темноти. Вони проповідували, що папа – намісник не Христа, а сатани. Негативно ставлячись до матеріального світу як прояву зла, катари вороже сприймали і всі встановлені державою порядки: військову службу, страти і взагалі пролиття крові. Вони вірили в те, що праведні не воскресають тілом, зате нечестиві переселяються в тіла тварин. Тому були вегетаріанцями, не споживали не тільки м'яса, а навіть яєць, сиру та молока.

---

¹⁴ .Ангелов. Д. Богомилство // Кирило-Методієвська енциклопедія. Т.1. А-З. Софія, 1985. с. 213.

¹⁵ Орач Є.М. Історія політичних і правових вчень Навчальний посібник / Є.М. Орач - К.: Атіка, 2005. - с. 114.

Споживання м'яса та інших продуктів тваринництва було для них гріховним. Натомість уживали рибу, гадаючи, що риби розмножуються нестатевим способом. Шлюб і сім'ю катари теж вважали породженням зла. Деякі навіть казали, що шлюб іще гірший за розпусту, бо одружені надовго поринають у самовтішання.

Але треба відмітити, що проповідники катарів і справді відзначалися високими моральними якостями, що порівняно з надмірною амбіціозністю католицького духовенства перетворювало їх в очах широких мас у людей святих, гідних великої шани й поваги¹⁶.

Особливо сильною була ересь вальденсів («ліонські бідняки»). Рух вальденсів був заснований близько 1170 р. в Ліоні купцем П'єром Вальдо, який роздав усе своє майном біднякам і почав проповідувати бідність і покаяння. Це вчення виникло серед альпійських пастухів, а потім розповсюдилось серед низів міського населення. Вальденси намагалися повернутися до простоти перших християнських общин. Вони відкидали культ святих, можливість відпущення гріхів через священика. Вальденси критикували католицьку церкву як зіпсовану і протиставляли їй церкву «невидиму», божественну. Заперечували більшості християнських таїнств, заупокійних молитов, культів святих, ікон. Також відмовлялися сплачувати податки і церковну десятину (податок на користь церкви), нести військову службу. Категорично виступали проти смертної кари, проголошуючи, зокрема, що суди чи влада не можуть засуджувати до смерті, не скоюючи гріха. Підсумовуючи, можна зазначити, що вони не визнавали державу і все вчення церкви.

Вальденси як еретики були засуджені на Лютеранському соборі. Але загальному гонінню вони піддавалися вже під час війни проти альбігойців, тобто коли значно збільшилося число їх прибічників. Ця ересь набула

---

¹⁶ Там же. - с. 115.

значного впливу у Тулузькому графстві, Провансі, Аквітанії, Лангедоку, Гасконі. Альбігойців підтримував граф тулузький Раймонд IV.

Вальденси знайшли свій постійний притулок в укріплених самою природою долинах західного П'ємонту і там заснували свою особливу церкву, яка залишилася і до теперішнього часу головним місцеперебуванням їх секти¹⁷.

В XII ст. у Римі відбулося повстання бідних мас міського населення проти влади папи. Очолив це повстання монах Арнольд Брешіанський, який проповідував повернення до ідеології раннього християнства, до бідності у громаді і пропонував забрати у папи світську владу. У результаті цього повстання Папа був позбавлений світської влади і була встановлена республіка. Арнольд Брешіанський фактично став ідеологом та керівником республіки, а відповідно й головним ворогом вигнаного з міста Папи. Але знать міста, злякавшись розмаху цього руху по домовленості з Папою звернулися по допомогу до імператора Фрідріха Барбаросси, який зумів придушити повстання, а самого Арнольда Брешіанського взяв у полон і передав на розправу Папі. 18 червня 1155 року Арнольда Брешіанського стратили. Він був спалений на кострі як єретик¹⁸.

Наляканий розмахом єретичних рухів, Папа Римський закликав до хрестового походу проти єретиків, який у 1209 р. очолив граф Сімон де Монфор. Війська тулузців зазнали поразки, і хрестоносці вчинили криваву різанину, убиваючи жінок і дітей, немічних і старих. Так у крові були потоплені ересі, що загрожували католицизму. У війні проти альбігойців загинуло близько мільйону чоловік.

Висновки. Розглянувши стисло вчення лише деяких найголовніших видів середньовічних ересей, дійшли висновку, що вони становили небезпеку як для церкви, так і для світської влади. Офіційна християнська церква

---

¹⁷ Булгаков С.В. Православие. Расколы. Ереси. Секты. Противные христианству и православию учения. Западные христианские вероисповедания. Соборы Западной Церкви. – Москва. - Издательство «Современник». - 1994. – с. 18.

¹⁸ История политических учений/ Под ред. С.Ф. Кечекьяна и Г.И. Федькина. – Москва. – Государственное издательство юридической литературы. – 1960. – с. 118.

побачила в ересях рух, який прагнув розколоти її єдність. Всі досліджені нами ересі вимагали відновлення ранньохристиянської рівності у відносинах між членами релігійної громади, а також визнання цієї рівності і для громадянських відносин. Зрівняння дворянства з селянами, міських патриціїв з плебеями, скасування панщини, оброків, податків, привілеїв і майнових відмінностей - ось ті практичні висновки, яких доходили ідеологи богомилів, вальденсів, катарів та інших єретичних рухів із вчення раннього християнства. Єретичні рухи охопили практично всю територію Європи, спочатку вони поширювалися в місцях інтенсивного розвитку міст, а згодом охопили сільські поселення.

Пізніше, у XIII ст. було засновано інквізицію, яка відлучала єретика від церкви або засуджувала до автодафе (публічного спалення).

Масове знищення єретиків не стерло їх з історичної арени. Вже у другій половині XIV - на початку XV ст. в ряді країн знову спалахнули великі повстання селян, іще більшого розмаху набули ересі. У загальному потоці опозиційних єретичних рухів чітко вирізнилися дві самостійні течії: бюргерська і селянсько-плебейська ересі. Частина бюргерських ересей увійшла в духовний арсенал бюргерсько-церковної Реформації XV-XVI ст. Частина елементів селянсько-плебейських ересей влилася в ідеологію революційних мас, які взяли участь у ранніх буржуазних революціях XVI-XVII ст. (Голландія, Англія). Отже, вчення єретичних рухів вплинули на подальший розвиток політико-правової думки в країнах Західної Європи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ангелов. Д. Богомилство // Кирило-Методиевска енциклопедия. Т.1. А-З. София, 1985. – 326 с.
2. «Богомили». - София, 1912. – 217 с.
3. Булгаков С.В. Православие. Расколы. Ереси. Секты. Противные христианству и православию учения. Западные христианские

вероисповедания. Соборы Западной Церкви. – Москва. - Издательство «Современник». – 1994. – 164 с.

4. История политических учений/ Под ред.. С.Ф. Кечекьяна и Г.И. Федькина. – Москва. – Государственное издательство юридической литературы. – 1960. –894 с.

5. Левицкий В. Богомилство – болгарская ересь X-XIV вв. // Христианские чтения. С.-Петербургская духовная академия. 1870. - № 1. - С. 29-32.

6. Лебедев А.П. Церковная историография в главных ее представителях с IV-го века до XX-го. Изд.2-е, пересмотренное. / А.П. Лебедев– Москва. Алетейя, 2000. – 610 с.

7. Козьма Пресвитер. Беседа на богомилов // Памятники древнерусской духовной письменности // Православный собеседник. – Казань, 1864. – Ч. 2. – 589 с.

8. Кормич А. І. Історія вчень про державу і право: Навч. посібник/ А.І. Кормич – 3-тє вид., перероб. та доповн. – К.: Алерта, 2012. –334 с.

9. Любащенко В. Богомільство у Київській митрополії: гіпотези і коментарі / В. Любащенко // Проблеми слов'язнавства. - Львів, 2013. - Вип. 62. - С. 23-37.

10. Орач Є.М. Історія політичних і правових вчень Навчальний посібник / Є.М. Орач - К.: Атіка, 2005. - 560 с.

11. Словник української мови: в 11 томах. — Том 2. - 1971. - 552 с.

12. Филипов Н. Богомилство (произход и същност). София. - 1946. – 152 с.

